

УДК 811/161/2'373/7(091)

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ТРАДИЦІЯМИ ТА ОБРЯДАМИ

Самойлович Л.В.

Актуальність. Питання історичного розвитку української фразеології, і зокрема етимології фразеологічних одиниць (ФО), на жаль, ще недостатньо досліджені в науковій літературі. На цьому неодноразово наголошували провідні українські вчені-лінгвісти Ф.П. Медведєв, В.М. Мохієнко, Ю.Ф. Прадід, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченко та ін.

Оскільки у фразеології простежується постійна динаміка фразеологічного складу, необхідно досліджувати ФО саме в діахронному зрізі, щоб остаточно не втратити першоджерела походження окремих ФО, які виникли й функціонували ще кілька століть тому.

Для вивчення історії походження української фразеології в нашому розпорядженні є багатий і цінний фактичний матеріал, зафіксований у фольклорних та етнографічних збірках, лексикографічних працях, які відіграли важливу роль у становленні та розвитку української фразеології і вплинули на формування фразеологічного фонду української мови. Вимагають детального опрацювання праці К. Зіновіїва, О. Павловського, П. Білецького-Носенка, М. Закревського, М. Номиса, К. Шейковського, П. Чубинського, Ф. Піскунова, М. Комарова, І. Франка, Б. Грінченка та ін., які репрезентують ФО, уживані кількома поколіннями українців. Принагідно, зауважимо, що розвиток фразеологічного складу мови – “процес більш значний і глибинний, ніж просто зміна матеріального складу ФО, яка виражається в деактуалізації певної частини фразеологізмів та в поповненні засобів образної номінації новими” [8, с. 238].

Як відомо, через ФО відображається наше історичне минуле, у якому український народ заснував і узвичаїв надзвичайно велику кількість традицій та обрядів, чимало з яких своїм корінням сягають часів язичництва. Аналіз різноманітних дійств, запроваджених в Україні, доводить, що чи не кожне з них породило одну чи навіть кілька ФО. До наших днів дійшло багато ФО, походження яких для мовознавців досі є загадкою. Проте чимало із них втрачено й не функціонують у мовленні або зазнали семантичних чи лексико-граматичних змін через різноманітні лінгвістичні чи екстралінгвістичні причини.

Отже, метою статті є аналіз і розгляд тих ФО, створення яких, можливо, пов'язане з народним обрядом чи традицією. Принагідно зауважимо, що “зв'язок фразеології з етнографією, з широким етнографічним контекстом ніколи не заперечувався. Більше того, перший і досить ранній інтерес до фразеології у слов'ян був викликаний саме прагненнями побачити у ФО відбитки або уламки старого побуту, обрядів і вірувань, відтворити контекст і ситуацію, що породили їх” [6, с. 3]. У цій статті спробуємо проаналізувати етимологію деяких ФО, джерелом виникнення яких є саме традиції та обряди.

У словнику Б. Грінченка в статті “Полоскозуб” фіксується ФО *полоскати зуби* із поясненням *‘первый день великаго поста, когда крестьяне полощут зуби, чтобы между ними не осталось ничего скоромнаго, т. е. Випивать в корчме’* [Гр., т. 3, с. 287]. Це релігійне свято “пов'язане з передріздвяним постом – Пилипівкою, коли на день смерті апостола Пилипа (27 листопада) влаштовували заговіни, або “запусти” [4, т. 2, с. 164]. Можливо, що ця ФО бере свій початок ще від Масниці, перед великим постом “въ некоторыхъ местностяхъ Россіи, на первой неделі, у мужчинъ есть обычай полоскать ротъ, то есть опохмеляться, а въ субботу первой недели Великаго поста печь блины, конечно постныя, что называется у нихъ “тужкой о Масляниці” [3, с. 48]. В Україні, на Звенигородщині, перший день після Масниці

зветься “полоскозуб”. Різноманітна етнографічна література вказує на те, що в цей день “спали довго, щоб швидше піст “старівся”. Прокинувшись, жінкимили окропом весь домашній посуд від “скоромного”. Чоловіки йшли вітати сусідів із Постом і влаштовували гуляння, на якому пили по добрій чарці – полоскали зуби від сиру і масла” [1, с. 37]. Крім того, збірник І. Франка містить ФО *горло полоскати* із поясненням ‘*пити з похмілля, п'яничити*’ [Фр., т. 1, с. 422], *треба горло пополоскати* – *треба випити; що мав, то крізь горло пустив* – *усе пропив* [Фр., т. 1, с. 423]; *ходім зуби пополокати* – *ходім випити по чарці горілки* [Фр., т. 2, с. 215]. У сучасному мовленні збереглася ФО, пов’язана, ймовірно, з цією традицією – *пополокати в роті (зуби, горло)* із значенням ‘*випити незначну кількість алкоголю*’ [ФСУМ, с. 676]. Як бачимо, семантика цієї ФО дещо зазнала змін, втративши своє первісне значення.

Із цим святом пов’язана ще одна ФО, яка записана в словнику Б. Грінченка, – *гличики пополоскати*. До неї подано невелику довідку: “О женщинах: угощаться въ складчину в понедѣльникъ послѣ заговѣнья на Пѣтровъ постъ” [Гр., т. 1, с. 288]. Як відомо, постові віддавали особливу шану, що відбилосся й у регіональних назвах: Чистий понеділок, Жилавий понеділок, Поминальний понеділок, “Полоскозуб” тощо. В. Скуратівський засвідчує, що напередодні кожна господиня ретельно вимивала посуд – горщики, миски, тарілки, ложки, “щоб не залишилося скоромини”, і виставляла сушити їх на одвірках, миснику, печі до понеділка. У цей день, як казали селяни, “посуда відпочиває” [5, с. 58]. Чимало народних традицій і обрядів пов’язані з понеділком. Перший день посту мав також багато дійств, одним із яких був згаданий вище “Полоскозуб”. У цей день тижня селяни збиралися в корчмі, “щоб пополоскати зуби від Масляної”. Важливо зазначити, що на таких “сходках жінкам годилося вживати горілку лише з покришки від горщика, у якому готували кашу. Це для того, “щоб на пшениці золи не було” [5, с. 60]. Отже, походження ФО *гличики пополоскати* із значенням ‘*пригощатися, випивати в жіночій компанії*’, яка, на жаль, не фіксується у сучасних фразеологічних працях, замасковане, можливо, в описаній обрядодії.

У збірках М. Номиса та І. Франка подано ФО *сиди за піччю та кашу їж* [Ном., с. 176] і *я дурно каші не їв* із поясненням ‘*я чогось у життю навчив ся; натяк на кашу, що була головною стравою школярів у давніх школах, ще багато каші з’їси – житимеш ще багато літ*’ [Фр., т. 2, с. 248]. Як бачимо, зафіксовані вони ще в лексикографічних працях ХІХ – поч. ХХ ст., а також подаються в сучасних словниках. Їхнє походження пов’язане з обрядами, у яких важливим атрибутом була каша. Здавна відомі такі звичаї: варили горщик пшоняної каші на хрестини; виряджуючи дітей до школи, спеціально готували кашу; закопували кашу в певних місцях, щоб причарувати коханого та ін. Болгарський учений С. Георгієва, описуючи слов’янську фразеологію, зазначає, що каша “була неодмінною учасницею ритуальних обрядів на хрестинах, на весіллях, у важливих колективних роботах, на поминках. Її ритуальна обрядовість пояснюється принесенням каші в жертву язичним богам. Жертовне значення каші пов’язане з тим, що каша – давня страва з хліба, яка початково готувалася із зерен злакових рослин” [2, с. 74].

Цікавим, на наш погляд, був обряд випроваджувати школярів на навчання, описаний В. Скуратівським. Із цієї нагоди мати спеціально варила кашу, “запрошувала хрещених батька й мати на вечерю, а вранці, йдучи до школи, батько з першаком обов’язково несли вчителеві горщик з кашею, “щоб наука йшла на ум” [5, с. 60]. Усім відома також ФО *дали му березової каші*, тобто ‘*набили різкою*’ [Фр., т. 1, с. 522], яка подана у збірці І. Франка, а також зафіксована в сучасному словнику *дати (перепастити, скуштувати) березової каші* з поясненням ‘*побити, відшмагати кого-небудь різками*’ [ФСУМ, с. 367]. На думку В. Ужченка, у давні часи “в особливій шані був замашний березовий прут, яким і виписували грамоту на нещасних школярах” [7, с. 118]. Отже, тих учнів, яким не допомагала справжня каша, зварена матір’ю, учитель міг побити березовою гілкою, яку за аналогією стали називати *кашею*.

Крім того, відзначаючи народження дитини, батьки готували цю обрядову страву, що символізувала силу та здоров’я дитини, яка повинна для цього за життя з’їсти чимало каші. Під час святкування розігрувалася сцена “купівлі-продажу” горщика з кашею. Хто із гостей вносив найбільшу суму грошей, мав право розбити горщик. Для присутніх було за честь

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ТРАДИЦІЯМИ ТА ОБРЯДАМИ

посмакувати страву і взяти напам'ять шматок черепка, щоб немовля росло здорове й щасливе. Ймовірно, саме подібні звичаї в Україні стали джерелом виникнення ФО *мало каші з'їв* із поясненням *'дуже молодий, недосвідчений'* [ФСУМ, с. 336].

Крім описаного, існував звичай – закопування каші. Колись була поширена і ФО *наче каша закопана* зі словом *товпитися*, яка означала *'визначене місце, на якому зібрався й довго стоїть натовп людей'* і походження якої, як підтверджують факти, пов'язане з українським народним обрядом. В. Скуратівський вказує, що в Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях, збираючись на весняні хороводи, “дівчата варили в горщику кашу, виносили її на вулицю, закопували в землю і прибивали кілком” [5, с. 61]. Найбільш поширеним обряд “закопування каші” був у ХІХ ст. Виконувався він у неділю першого тижня Великого посту (Черкащина) або в збірну суботу (Чернігівщина). Дівчати облюбовували зручне місце, де могла би збиратися молодь, пізно вночі розкладали багаття, варили на вогнищі кашу, а потім закопували її в землю, тим самим сподіваючись, що молодь постійно буде тут збиратися. Подібних обрядів із різноманітними особливостями в регіонах України було чимало. Наприклад, із кашею закопували ракову клешню, щоб парубки тримали дівчат, як рак клешнею, іноді в землю клали ще ложку, яку вкрали в хлопця, що подобається, це, начебто, допомагало причарувати коханого і т. под. Таким чином, дослідження підтверджує, що українська народна фразеологія надзвичайно збагатилася ФО з компонентом *каша*: *мене, небоже, з кашею не з'їси!* із значенням *'не дам над собою верховодити ані знущатися'*; *не дам собі в кашу наплювати* – *'не дам собі робити пакости або докори; отто заварив кашу!* – *наробив клопоту, вдався в нечисте діло'*; *поганої каші наварив* – *'наробив лиха та клопоту'* [Фр., т. 2, с. 248], які є відгомонам давніх обрядів і традицій.

Українська народна фразеологія зберегла велику кількість ФО з компонентом *вовк*. Наприклад, у збірці І. Франка записано сто двадцять чотири стійкі сполучення слів із цим компонентом. Ще в збірці К. Зіновієва (поч. ХVІІІ ст.) зафіксовано ФО *и вовк сытъ и козы целі* [Зін., с. 228] та М. Закревського – *жебы вовкъ бувъ сытъый и баранъ целый (и сіно ціле)* із відповідними конструкціями польською та німецькою мовами *zeby i wilk byl syty, i owca cala; Leben und leben lassen* [Закр., с. 162]. Пізніші фразеографічні праці подають уже різноманітні варіанти: *аби вовк був ситий і баран цілий* із описовим поясненням *'говорить ся, коли хтось хоче доказати великої штуки, погодити суперечні інтереси без обоїпного ущербку'*; *аби міні вовк був цілий і баран ситий* – *'жартлива переставка попередньої приповідки, – розуміть ся, в супротилежнім значіню'* [Фр., т. 1, с. 234]; *вовк ситий і віця ціла* – *'говорять при кориснім залагодженю спору, де жадна сторона не кривдує собі'* [Фр., т. 1, с. 236] тощо. Українське народознавство описує цікаву традицію, яка, ймовірно, є першоосною для виникнення низки ФО. Фольклористи зауважують, що в давнину на Юрія відзначалося Свято вовків. Як ми знаємо, саме ці хижакі завдавали найбільше клопотів селянам – нападали на домашніх тварин, а нерідко ставали на герць із людиною. В. Скуратівський згадує, що на Поліссі йому пощастило записати кілька оригінальних способів відлову вовків, які пов'язані з холодним Юрієм. Дійство полягало в тому, що напередодні свята селяни на околиці викопували “глибокі круглі ями, вправляли посередині стовпа у зріст людини, а зверху на ньому прив'язували порося чи курку. Верхій отвір ями прикривали дерев'яним кружком, який, коли на нього стати, перехилився, і звір тут же попадав у пастку. За ніч могло потрапити до неї кілька хижаків” [5, с. 245]. Крім того, згадується, що були в ужиткові інші пристрої. Робили з колотого дерева круглу огорожу, у яку помішали порося, а навколо ще одну. Між двома тинами мала бути невеличка відстань. У зовнішньому частоколі прилаштовували дверцята, які відчинялися лише всередину. Зачувши поживу, вовк заходив через отвір і, обійшовши довкіл, мимоволі прикривав хвіртку. Таким чином, хижак одразу потрапляв у пастку. Аналіз словникових статей фольклорних збірок ХІХ – поч. ХХ ст. дає можливість стверджувати, що цей звичай дав життя низці ФО, а саме: *вовк старий не лізе до ями* із значенням *'обережний, досвідний'*. У цій же статті І. Франко подає історико-етимологічну довідку про джерело походження цієї ФО, зазначаючи, “давнійше ловили у нас вовків у ями викопані в такім місці, куди нічу ходили вовкі”

[Фр., т. 1, с. 237]. Крім того, читаємо й інші, наприклад, *замкнув вовка межі вівці* (Льк.) із поясненням *'говорять про недібране товариство, де хтось один псує гармонію'* [Фр., т. 1, с. 238]; *із нехотя з'їв вовк порося* (Льк) – *'жартують, коли хтось зробив іншому якусь пакість і виправдує ся, що зробив се нехотя'* [Ном., с. 246; Фр., т. 1, с. 239]. Отже, **ФО порося ціле, і вовк у ямі** (не зафіксоване у ФСУМі), **і вовки ситі, і кози цілі** із значенням *'ніхто не зазнав шкоди, збитків'* [ФСУМ, с. 139] утворилося із описаної вище ситуації.

Висновки. Таким чином, традиції та обряди українського народу відіграли надзвичайно важливу роль у розвитку народності, оскільки це не просто форми дозвілля, а певні коди, за допомогою яких у людини формується світогляд. Це світобачення відбилосся в мові, адже саме мова є його фіксатором. Проте мова зберегла лише ті лінгвістичні елементи, які були предметом відповідного обряду чи традиції, втративши мотивацію. Цей культурно-лінгвістичний процес простежується на прикладі описаних вище ФО: *полоскати зуби, пополоскати в роті (зуби, горло), дати (перепастися, скуштувати) березової каші, глечики полоскати, мало каші з'їв, ще багато каші з'їси, наче каша закопана, аби вовк був ситий і барани цілий, замкнув вовка межі вівці, порося ціле, і вовк у ямі, і вовки ситі і кози цілі*, які, на нашу думку, стали віддзеркаленням давніх українських обрядів та традицій.

Список літератури

1. Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.
2. Георгиева Стефка (Болгария). Взгляд на культуру через фразеологию // Проблемы взаимодействия языков и культур в пост-коммунистических странах Центральной и Восточной Европы: Международная научно-практическая конференция: Сборник статей. – Киев: Рідна мова, 1999. – С. 71-74.
3. Забылин М. Русский народ его обычаи, обряды, предания суеверия и поэзия. – Симферополь: Таврида, 1992. – 607 с. (Репринтное воспроизведение издания 1880 г.)
4. Історія української культури: У 2 т./ Ред. Б. Є. Патон; НАН України. – К.: Наук. думка, 2001.
5. Скуратівський В.Т. Дідух: Свята українського народу. – К.: Освіта, 1995. – 272 с.
6. Толстой Н.И. Язык и народная культура // Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – 509 с. – С. 373-426.
7. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Радянська школа, 1988. – 279 с.
8. Школяренко В.І. Розвиток фразеологічної системи німецької мови та її динаміка // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 11 (79) листопад. – С. 237-241.

Джерела

Гр. – Грінченко Б. Словарь української мови: У 4-х т. / Зібрала Ред. журн. “Кіевская старина”, упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. – К., 1907-1909.

Закр. – Закревський М.В. Малоросійськія пословицы, поговорки и загадки и Галицкія приповідки // Старосвітській бандуриста. – М., 1860. – Кн. II. – С. 139-230.

Ном. – Номис М. Українські приказки, прислів'я и таке інше. – СПб, 1864. – 304 с.

Фр. – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. 1-3. – Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1901-1910.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

Поступила до редакції 22.02.2005 р.